

TRANSKRIPSIYA VA UNING TURLARI, AHAMIYATI

Xasanova Umida

Termiz davlat universiteti Filologiya va tillarni o'qitish: (ozbek tili) ta'lim yonalishi talabasi

Annotatsiya: *Ushbu tezisdagi transkripsiya va transkripsiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar hamda transkripsiyaning bugungi kundagi ahamiyati va turlari haqida so'z yuritiladi.*

Kirish so'z: *transkripsiya, turlar, an'naviy, ynagi, dielektologiya*

Tilshunoslikda lotin alifbosiga asoslanib tuzilgan transkripsiya xalqaro fonetik alfavit hisoblanadi, xususan, biz namuna sifatida olgan boshqird og'zaki korpusi ham mazkur grafikaga asoslanib tuzilgan. Tajribalardan kelib chiqib aytish joizki, shoir va yozuvchilarning badiiy asarlaridagi sheva birliklari transkripsiyasiz teglash orqali berilishi maqsadga muvofiqdir. Hududlar uyushtirilgan ekspeditsiyalarning natijasi o'laroq yozib olingan va shevashunos olimlarning shaxsiy kutubxonalarida saqlanayotgan hamda endi o'tkazilishi ko'zlangan ekspeditsiyalar so'zrovnomalari hamda matnlarning transkripsiya orqali korpusga joylash ko'zda tutilmog'i lozim^{1,2}. V.V.Reshetov o'zbek shevalari fonetikasi, transkripsiyasi, o'zbek milliy tilining dialektal asosi va shu kabi o'zbek shevashunosligining bir qator muhim masalalarini yoritib berdi. Olim yurtimizning bir necha hududlarini, jumladan, Toshkent, Marg'ilon, Namangan kabi bir qator katta shaharlarning shevalarini chuqur o'rgandi va shuning natijasi o'laroq transkriptiv shaklda ma'lumotlar tayyorladi. Prof. V.Reshetov hamda Sh.Shoabdurahmonovlar tomonida kirill yozuviga asoslangan transkripsiya tayyorlandi va mazkur transkripsiya XX asrning oxiriga qadar amalda qo'llandi³.

Lingvistikada audio va grafik yozuvda ifodalanayotgan har bir fonemaning aks ettirilishi transkripsiyaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi va bu boradagi ahamiyatlilik darajajasi ko'rinadi. Transkripsiyani amalga oshirish uchun bir qancha bosqichlardan o'tilishi kerak:

- ✓ transkripsiya rejasini ishlab chiqish;
- ✓ transkripsion belgilarning jahon standartiga to'la mos kelishini ko'rib chiqish;
- ✓ segmentatsiya (raqamli tasvirni bir nechta segmentlarga (superpiksellarga) ajratish jarayoni.) jarayonini amalga oshirish;

¹ Абдулхакимовна Х. М. Транскрипция в узбекском национальном бойсунском диалектном корпусе (Бойсунский район на примере диалекта "J") // Международный журнал по интегрированному образованию. – Т. 3. – №. 3. – С. 105-109.//

² Холова М. Исследование корпуса узбекских национальных диалектов //Каталог монографий. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-124.

³ Alimbekova V. Areal shevalarning o'rganilishi //ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali. – 2023. – Т. 3. – №. 12. - С.1. – С. 52-55.

✓ programmada tarjimoni amalga oshirish⁴.

Yozuvda soʻzlashuv nutqi tovushlarini va uning barcha oʻzgarishlarini talaffuz etilishicha mos ravishda toʻliq ifodalab boʻlmaydi. Bunda u yoki bu tilda mavjud boʻlgan alfavitdagi belgilar yetarli boʻlmaydi. Shunga koʻra alfavitga tegishli oʻzgartirishlar kiritish talab qilinadi. Bu belgilar odatda mavjud alfavitdagi harflarning ustidan, yonidan va tagidan shartli belgilar qoʻyish yoʻli bilan amalga oshiriladi yoki boshqa alfavitdan shartli ravishda belgi (harf) qabul qilinadi. Transkripsiya bilan transliteratsiya oʻzaro mustahkam bogʻliqdir. Biror tilning yozma yodgorliklarini yoki maʼlum bir matnni nashr etishda shu yodgorliklarning yozuv tizimini orqali ifodalash *transliteratsiya* deyiladi. Masalan, arab yozuvidagi yozma manbani hozirgi amalda boʻlgan yozuv tizimi bilan berish kabi. Qiyosiy va tarixiy grammatika, filologik lugʻatlar tasvirini izohlashda va nashr etishda transliteratsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiyaning bir qancha turlari bor. Tekshiruvchining vazifalari va maqsadlari bilan bogʻliq holda uning turli koʻrinishlari qoʻllanilishi mumkin. Ulardan eng koʻp qoʻllaniladigani fonetik va fonologik transkripsiyadir. Fonetik transkripsiyada har bir tovush uchun maxsus belgi qoʻyiladi. Fonologik transkripsiyada esa soʻz, soʻz shakllari va morfemalarni farqlay oluvchi har bir fonema uchun bir belgi qoʻyish tamoyiliga asoslanadi. Bunda fonemaning variantlari, yaʼni tovushlarning talaffuzi hisobga olinmaydi.

Shu davrga qadar olimlar tomonidan qator transkripsiyalar taklif etilgan. Shulardan dastlabkisi Xalqaro Fonetik Assotsiatsiya tomonidan 1907-1908-yillarda taklif etilgan transkripsiya hisoblanadi. U fanda Xalqaro Fonetik Alfavit nomi bilan ataladi. Mazkur transkripsiya tizimi lotin alfavitidagi harflarni qisman oʻzgartirish asosida tuzilgan. Unga 1925- va 1951-yillarda maʼlum bir tuzatishlar kiritilgan. Uning takomillashishisha akad. L.V.Shcherba, prof. E.D.Polivanov kabilar munosib hissa qoʻshdilar. Ayni paytda uning ayrim kamchiliklari ham mavjud: a) barcha tillarning turli tovush xususiyatlari murakkab va noaniq. (Bu haqda qar. «Tilshunoslikka kirish» darслиgi, 62-b.).

Fanda yuqoridagi transkripsiyadan tashqari N.A.Baskakov tomonidan turkiy tillar uchun tuzilgan lotin va rus alfaviti asosidagi birlashgan transkripsiyasi, Gʻozi Olim Yunusov, S.Ibrohimov, V.V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonov kabilarning oʻzbek dialekt va shevalarida uchraydigan tovushlarni ifodalash uchun tuzilgan transkripsiya tizimlari ham mavjud.

Milliy istiqlol sharofati bilan oʻzbek xalqi lotin alifbosiga asoslangan oʻz yozuviga ega boʻldi. Yozuv tarixidan maʼlumki, yangi yozuvga oʻtish jarayonida u bilan bogʻliq bir qator muammolar yuzaga keladi. Chunonchi, bu oʻrinda oʻtgan asrning 20-yillari oxirida arab alifbosidan lotin alifbosiga oʻtish davrida yuzaga kelgan muammolarni va ularni hal etish yoʻlida qilingan harakatlarni eslab oʻtish kifoya qiladi.

⁴ Холова М. Практика создания диалектного корпуса узбекского языка //Каталог учебников. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-206.

Tilshunoslik fanida transkripsiya muhim o‘rin tutadi. Yozuvning o‘zgarishi yangi transkripsiya tizimini yaratishni taqozo etmoqda. Bunda ikkita muhim vazifani hal etish dolzarb bo‘lib turibdi. Birinchisi, zamonaviy yozuv texnikasi (kompyuterlar)ning imkoniyatlarini hisobga olgan holda yangi yozuvga mos hamda muvofiq keladigan mukammal transkripsiya (fonetik yozuv) yaratish bo‘lsa, ikkinchisi, transkripsion belgilar tizimi yuzasidan bir to‘xtamga kelish, qat‘iylashtirishdir.

Biz ushbularni hisobga olib, maxsus belgilar tizimini ishlab chiqdik.

a – til orqa, lablanmagan, keng unli

ä – til oldi, lablanmagan, keng unli

ï – til oldi, lablanmagan, tor unli

i – til orqa, lablanmagan, tor unli

o‘ – til oldi, lablanmagan,

qisqa, ï bilan i orasidagi oraliq tovush

– til orqa, lablanmagan, oraliq tovush

u – til orqa, lablangan, tor unli

ü - til oldi, lablangan, o‘rta keng unli

o‘ – til orqa, lablangan, o‘rta keng unli

ö – til oldi, lablangan, o‘rta keng unli

Diakritik belgilar.

: (ikki nuqta) - tovushning cho‘ziqligini bildiradi.

' (akut) - belgining o‘ng tomoniga qo‘yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo‘yilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < - bir tovushning ikkinchisiga o‘tishini ko‘rsatadi.

|| - ikki tovush yoki so‘zning parallel qo‘llanishiga ishora qiladi.

() - qavs ichidagi harf ba‘zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] - katta qavs matndagi bo‘g‘in, so‘z, transkripsiya qilingan so‘zlarni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi⁵.

Ayni damda dialektologiyada ikki xil transkripsiya bor.

An‘naviy va yangi transkripsiya

An‘naviy transkripsiya krill harflariga asoslangan bo‘lsa, yangi transkripsiya lotin harfiga asoslangan.

O‘zbek dialektologiyasida lotin tiliga asoslangan yangi transkripsiyadan foydalanish unumli va samariliroqdir. Chunki endi kelayotga yosh avlod lotin harflariga asoslangan darsliklarbi o‘qib o‘rganmoqda. Ularda krill harfi bilan ishlash ko‘nikmasi bo‘lmagani uchun qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun lotin harfiga asoslangan transkripsiyadan foydalanish kerak deb o‘ylayman.

⁵ Samixon A. O‘zbek dialektologiyasi //O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi. – 2016.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдулхакимовна Х. М. Транскрипция в узбекском национальном бойсунском диалектном корпусе (Бойсунский район на примере диалекта “J”) // Международный журнал по интегрированному образованию. – Т. 3. – №. 3. – С. 105-109.//
2. Холова М. Исследование корпуса узбекских национальных диалектов //Каталог монографий. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-124.
3. Alimbekova V. Areal shevalarning o‘rganilishi //ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali. – 2023. – Т. 3. – №. 12. - С.1. – С. 52-55./
4. Холова М. Практика создания диалектного корпуса узбекского языка //Каталог учебников. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-206.
5. Samixon A. O‘zbek dialektologiyasi //O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. – 2016.
6. ru.wikipedia.org/wiki/Сегментация